

Patristická řecká theologie

Základním pramenem ruského filosofického myšlení je pravoslavná (ortodoxní) větev křesťanství, přesněji řecká větev theologie, která rovněž zprostředkovala Rusům celou antickou filosofii, která se na Rus dostala právě z Byzance, převážně zpracovaná v dílech řeckých theologů. K této syntéze antické filosofie a křesťanské zvěsti došlo poměrně záhy a životní postoje a bezprostřednost raného křesťanství se stále více propojovaly s metodami myšlení a bádání vytvořenými antickou filosofií. V době hlavního rozmachu křesťanství po r.313, kdy se stalo státním náboženstvím, již řecko-římská filosofie stejně jako věda, stagnovala a v podstatě si udržovala podobu jakési exkluzivního učení pro velmi omezený okruh vzdělanců. Naopak křesťanství bylo svou podstatou i původem učením čistě plebejců, a vrstva inteligence (lidí zabývajících se duševní činností) mezi křesťany byla mimořádně slabá a neurčovala ani ráz, ani dynamiku hnutí.

S postupným rozšiřováním křesťanství mezi stále různorodější společenské skupiny i zde docházelo ke změnám.

Typickým příkladem je apoštol Pavel, který jako židovský vzdělanec po své konverzi odložil sice své předešlé názory, nikoli však způsob a metodu myšlení. Zvěst křesťanství formuloval jinak, složitěji a poprvé o ní *rozumuje*. *Paulinismus* představuje dějinách křesťanského myšlení mimořádně důležitou kapitolu jednak svým obratem k osobnosti Ježíše, jako ohnisku hodnot¹, kdy od budoucnosti, o níž hovořil Ježíš, pozornost obrací k samému Ježíšovi, od nadějí v bezprostřední návrat syna člověka ve slávě v rozumování o něm, a jednak svým otevřením křesťanské zvěsti všem, tedy *i nežidům*. I kanonické texty Nového zákona obráží složitý postoj prvokřesťanství k vzdělancům a antické vzdělanosti, který byl velmi rozporuplný², tak jak vznikaly frakce různě vykládající smysl Ježíšovy zvěsti³. Už v době relativně nevelmi vzdálené Ježíšově smrti vznikají zárodky theologie, jako pokusu o fixování pravého významu zvěsti⁴, která se původně tradovala výhradně ústně a tedy hrozilo nebezpečí (s tím, jak přímí pamětníci Ježíšova působení umírali) různých posunů a (dez)interpretací. Druhým vážným nebezpečím pro křesťanství ovšem představovali i nově obrácení intelektuálové, respektive přitakání vzdělanců, které hrozilo pouhým přiřazením křesťanství ke starým, široce rozevřeným systémům a pojetím světa a života. Římská společnost byla mimořádně nábožensky a ideově tolerantní, byla jakýmsi tavícím kotlíkem ras i věrovyznání a tato její tolerance současně představovala nebezpečí absorpce smyslu zvěsti některým z eklektických náboženských systémů a kultů, jichž existovalo v pozdním období Římské říše velké množství. Při postupném vzlínání křesťanství i mezi vyšší vrstvy římské společnosti musel původní nezájem o intelektuální uchopení křesťanské zvěsti ve srážce s kultivovaným prostředím vyšší římské společnosti, prochnutým složitými filosofickými a kosmologickými soustavami, nutně ustoupit.

Doba obhajoby a polemiky s ostatními náboženstvími a kulty se v dějinách církve označuje jako doba *apologetická*.⁵ Církevní spisovatelé, jako sv. Justin (zemřel r.166) nebo Tertullianus (nar.150-160, zemřel snad 240-250 (uvádí se i r.220)) začali opětovně usilovně studovat antiku, nyní ovšem kvůli kvalifikované polemice.⁶ Apologeti problematizovali víru, rozumovali o ní, poprvé se snažili racionálně formulovat pojmy Boha, kosmu, člověka, původ Ježíše Krista. Jestliže v evangelium měl Ježíš rozměr *eschatologický*, *mravní* a *divotvorný*, objevuje se v době apologetů též význam Krista *teoreticko-filosofický*. Původní očekávání bezprostředního zániku světa a jeho obrození světa prvních křesťanů byla otřesena, tak jak nedošlo ani k *parúsií*, ani apokalypse a již velmi záhy bylo nutno reinterpretovat smysl zvěsti a objasnit proč nedošlo k naplnění chiliastických očekávání.⁷ Řešení spočívalo v postupném posílení prvku dualizmu, který byl ve Zvěsti imanentně přítomný, a přesunutí nesplněných nadějí na příchod království božího na „onen svět“.

Apologeti se pak snažili dokázat dnešními slovy „**vědeckost**“, tj. **filosofičnost křesťanství**, tedy že je schopné zaujmout nejen cit, ale i rozum. Ve II.století již s rozmachem křesťanského náboženství také znatelně postoupila jeho helenizace, se vzrůstem počtu konvertitů z vyšších vrstev římské společnosti se otupovala nesouměřitelnost hodnotových okruhů a myšlenkových struktur antiky a křesťanství. Aplikace filosofických postupů myšlení na zcela nový okruh problémů vedla ke vzniku theologie, jako nové disciplíny. Řecká patristická theologie navázala pevně na řecké myšlenkové tradice, kterých užila jako nástrojů k pojmovému zvládnutí Ježíšova učení a židovské tradice ještě před tím, než je užili jako základu ke spekulativnímu rozvinutí.

¹ viz 2 Kor, 5-17

² viz Gal 2

³ viz 1 Kor 1

⁴ viz Pavlův list Římanům, též 2 Kor, též Gal 1-2; 1 Thes 2-3

⁵ Ohraničuje se obvykle lety 150–313. viz Špirko, J.: *Patrologia*. Spolok sv. Vojtecha, Trnava 1950. s.24-25.

⁶ Tertullianus tak například vypracoval theologické pojmosloví na základě řeckých filosofických a latinských právnických termínů. Zahájil tak racionální uchopování křesťanské zvěsti, kdy eschatologická víra přechází v systém theologie (dogmata; články víry). Je považovaný pouze za církevního spisovatele (scriptor ecclesiasticus), vzhledem k svému pozdějšímu příslušnosti k hnutí *montanistů* (tzv. Hnutí nového prorocství), charakteristickému mravním rigorismem a chiliasmem. O případném odpadnutí Tertulliana od Církve se až do dnes vedou spory. Viz Rankin, D.: *Tertullianus a cirkev*. CDK: Brno 2002.

⁷ Problém reinterpretace zvěsti ve světle omeškalé parúsie je již patrná u Lukáše, který výslovně stylisuje své evangelium (na rozdíl od Marka i Matouše) jako historik; další posun je u Pavla a Jana. Viz Bultmann, R.: *Dějiny a eschatologie*. OIKŮMENÉ: Praha 1994.

Vynikajícími představiteli se stali v počátečním období především sv. Justin, Tertullianus, Klement Alexandrijský (+ mezi r. 211 a 216) a zejména Origenés (nar.185- zemřel mezi lety 253-255), který jako první z církevních spisovatelů sestavil *jednotný, ucelený filosoficko-teologický systém* shrnujících křesťanské učení. Origenés již spekulativně ztotožnil Boha s absolutním jsouncem a Krista s božským rozumem, *logem* a tyto řecké filosofické pojmy zasadil do racionálního systému. Definitivně tak položil základy křesťanské dogmatiky (především v díle *De principiis*, tj. o hlavních člancích křesťanské víry), v jehož rámci spekulativně uvažuje o Bohu a duchovním světě, o stvoření světa a člověka, o jeho vykoupení a konečném cíli, o svobodné vůli člověka a jejímu poměru k milosti a konečně o způsobu výkladu sv.Písma.⁸ Křesťanská zvěst byla postupně transformována do podoby racionálního systému kosmické metafysiky (ontologie), v němž se Bůh stal základem bytí, jakousi *aktivní substancí* a božský rozum (*logos*) v podobě Krista pořadajícím prvkem. Ohniskem stále zůstávala víra, kterou ale theologové rozumějí *správné poznání základu kosmu a bytí*. Jde tedy o jakousi teistickou kosmologii či theologickou ontologii, o určitou transformaci a rozvíjení antické filosofie. Mezi raným křesťanstvím a kosmologickými a kosmogonickými spekulacemi theologické ontologie se již velmi záhy vytvořila poměrně rozsáhlá propast. Naopak například mezi novoplatoniky byli myslitelé jako Origenés považováni za filosofy a i oni naopak důkladně studovali filosofické soustavy pozdního helénismu. Traduje se, že například Origenés svá díla diktoval osmi rychlopisářům současně a starověcí autoři mu připisovali 2000, podle jiných až 6000 spisů (ze kterých se dochoval jen zlomek) – bez ohledu na tato přemrštěná čísla to potvrzuje jednak mimořádnou píli, a schopnost soustředěné myšlenkové práce (za tyto vlastnosti a mimořádnou pevnost ve víře si vysloužil Origenés přezdívku *Αδαμαντιος* „muž z ocele“) a jednak to pochopitelně znamená, že on a jeho žáci museli žít relativně odděleně od zbytku křesťanské obce a byli natolik zabezpečeni, že se mohli neustále profesionálně zabývat intelektuální činností, která by prvním apoštolům byla nepochopitelná.

Se stále nápadnějším štěpením Římské říše na západní a východní část začal nabírat na tempu také divergentní vývoj v pojetí náboženství. Na Východě, který nezažil ani hospodářské zhroucení, ani invazi germánských kmenů, se křesťanské učení vyvíjelo teoretičtěji, organičtěji vrůstající do tradice antického myšlení.

Theologie v řeckém pojetí je odtržena od mas, je teoretickou záležitostí, již se zabývají intelektuální špičky, společenství (κοινον) theologů *jako strážců poznání světa, přírody a jejich počátků*. V tomto pojetí má základ pravoslavný pojem *sobornost*, kdy v ortodoxním pojetí je kněz chápán jako svátostné ohnisko shromáždění.⁹ Origenés a jeho nástupci postupně christologické otázky (chápané jako metafysická kosmologie, obraz přírody a věci v ní, nikoli již o obraz člověka) propracovali do podoby logicky uzavřeného, uceleného systému, který církevní autorita na řadě sněmů zafixovala do série dogmat tvořících *credo* nového náboženství. Ve východním pojetí se rozum a cit od sebe odtrhly a v pravoslavné (ortodoxní) tradici se mystika proměnila v něco nerozumného, přírodně citového, *bez přímé vazby na racionální struktury theologie*. Tento vývoj byl dán celou řadou okolností. Původně měl ve Východořímské říši, v Byzanci císař pouze provádět církevní předpisy (*Epanagoge*), avšak díky bezprostřední přítomnosti svých mocenských složek stále častěji zasahoval přímo do vnitřních záležitostí církve, či byl k tomu přímo vyzýván. Cařihrad se oprávněně chápal jako nový Řím (ve smyslu pokračovatele Římské říše) a v Byzanci skutečně nedošlo nikdy k zhroucení státu i společenských struktur, tak jak tomu bylo na barbarizovaném Západě. Byzantská říše byla oproti svým západním sousedům nesrovnatelně civilizovanější, bohatší, kulturnější. Síla státu a moc císařů ovšem současně znamenala, že řecká církev nikdy nemohla získat tak silné postavení, jako latinská, která byla relativně dlouhé období v chaosu po pádu Západořímské říše jedinou fungující společenskou strukturou a nositelkou zbytků vzdělanosti.

V Byzanci církev byla nejen státní, ale přímo složkou státu, císař Konstantin dostal titul *Isastopolos* (rovný apoštolům), další císaři bývali nazýváni *Hiereus* (velekněz). Byli pomazáni a představovali Krista ve světě, jež byl chápán jako *sacrum imperium*. Biskupové na Východě byli spíše theologové a mniši - ostatní záležitosti přenechávali císaři. V tomto pojetí se zbožnost stala spíše pasivním produktem společenského vývoje, nebyla již schopna jej niterně zachycovat a zpětně formovat.

Východ má řadu vynikajících systematiků – vedle tzv. Velkých Církevních Otců na Západě; sv. Ambrože, s. Hieronyma, sv. Augustina a sv. Řehoře Velkého to jsou na Východě sv. Atanáš, Řehoř Nysský, sv. Basil a sv. Jan Zlatoústý (Chrysostomos).

⁸ Z Origenova díla se ovšem zachovaly pouze zlomky. Oficiální církev Origena nikdy zcela neakceptovala. Špirko, J.: *Patrologia*. Spolok sv. Vojtecha, Trnava 1950. s.113.

⁹ širěji o této problematice viz Campenhausen, H. von.: *Ecclesiastical Authority and Spiritual Power in the Church of the First Three Centuries*. London 1969.

Vrcholem řecké teologie se stalo dílo sv. Jana Damašského (675-749), prvního a posledního velikého dogmatika řecké církve, který systematizoval ortodoxní učení Církve v podobě později mimořádně oblíbené summy, především v díle *Pramen vědomostí* (Πηγή γνώσεως)¹⁰. Toto dílo je v pravoslavné tradici dodnes považováno za nepřekonatelné a pravoslavná teologie se o něj opírá dodnes.

Osudem ortodoxní církve se stalo střežení komplexních a završených pravd kosmické metafysiky, ochraňovaných hrstkou mnichů a theologů, které jsou ovšem uzavřené a neschopné vyjadřovat novou dynamiku společensko-ekonomickou a i morálně-politickou; naopak lidové masy zůstávaly oddány mystériím ryze citového rázu. Theologicky tento vývoj byl vyjádřen dogmatem, že Syn (logos, rozum, teorie) a Duch sv. (zbožný cit, pietas, morálka) vycházejí každý z Otce samostatně, sám pro sebe. Bezprostřední vztah pojmů Syna a Ducha sv. chybí.¹¹ Teorie a křesťanský život stojí symbolicky vedle sebe, ač pocházejí z jednoho zdroje. Na rozdíl od západní, latinské církve uznává pravoslavná církev pouze prvních sedm všeobecných sněmů a všechny následné změny odmítá jako novoty nesouhlasné s duchem prvokřesťanské církve. Ortodoxní teologii se tato její neměnnost, ve srovnání s boji a zápasy Západu jeví jako její vítězství a boj o ni je chápán jako boj o uchování autentické prvokřesťanské zvěsti. Kosmologické, ontologizující pojetí se stalo ovšem svěřací kazajkou, které izolovalo společensky církev, která se stávala neschopnou aktivně spolurozvíjet a účastnit se společenských převratů, přelomů v kulturním i politickém životě, odtrhlo ji od života lidových vrstev.¹² Řeční theologové si nevšímalí politiky a vybojovali si akademickou svobodu střežit zmrtvělou víru, jejímž základem je jednak dogmatická teologie, jednak modlitba a liturgie. Řecká teologie teoreticky zodpověděla všechny otázky teologie, má propracovaný systém pojetí Boha, věčnosti, času a světa.

Zodpověděla je ovšem kosmologicky, gnosticky, v rámci křesťanství chápaného jako učení o věcech *kolem nás*.

¹⁰ Toto zásadní dílo vzniklo po r. 742 a skládá se ze tří částí. 1. *Dialektika*, obsahuje Aristotelovu ontologii, 2. dějiny herezí a 3., hlavní, nazvaná *De fide orthodoxa* vykládá nauku o trojjediném Bohu, stvoření světa, vtělení, svátostech a posledních věcech. Špirko, J.: *Patrologia*. Spolok sv. Vojtecha, Trnava 1950. s.359.; sv. Jan Damašský: *O pravé víře*. Pravoslavné nakladatelství: Olomouc 1994.

¹¹ Jde o tzv. spor o *filioque*, přídavek k Nikájskému vyznání víry, znamenajícím, že Duch sv. vychází z Otce „i ze Syna“. Tento přídavek, původně namířený proti ariánské herezi, se objevil koncem 7. století a byl původně tolerován v některých oblastech nacházejících se pod jurisdikcí papeže. Přídavek byl ještě sněmem z r. 879 odmítnut a toto odmítnutí bylo papežem potvrzeno. Řím dodatek přijal až r. 1014 pod tlakem německých panovníků a části západní hierarchie. Otázka *filioque* je dodnes jednou z formálních věroučných příčin schizmatu církve.

¹² V západní čili latinské tradici, navazující především na Augustina, se v pozdním patristickém období zájem soustředil více na psychologickou, morální a existenciální stránku žitého křesťanství, což přispělo k jeho významnému obrození v obtížných společenských podmínkách. O Augustina se latinská větev křesťanství opírala až do nástupu Aristotelismu ve vrcholné scholastice.